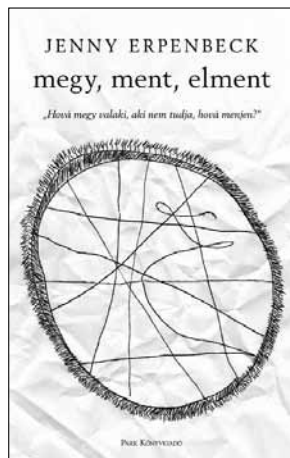

MENNI, MENNI, MINDIG MENNI

Jenny Erpenbeck: *Megy, ment, elment*

Thomka Beátának ajánlom szeretettel

Jenny Erpenbeck alapos kutatásokra épülő tényregénye 2015 közepe táján jelent meg, és így még a nagy menekülthullám előtt született. Vagyis közvetlenül a menekültprobléma és a vele való politikai szembenézés eszkalálódásának küszöbén íródott. A könyv ugyan fölkerült a Deutscher Buchpreis rövid listájára, de a díjat végül is Frank Witzel regénye nyerte el.¹ Ha ma ránézünk a hat címből álló rövid listára, akkor azt mondhatjuk, hogy a legsikeresebb regénynek Jenny Erpenbeck műve bizonyult.² Talán csak azért nem kapta meg a díjat, mert a zsűri nem merte vállalni a közvetlen aktualizálás veszélyét és vádját. Mindenesetre a *Neue Zürcher Zeitung* kritikusa rögtön a megjelenés után ezt írta: „A kortárs német irodalom egyik legerőteljesebb hangja.” Azt gondolhatnánk, hogy a menekültválság ábrázolásának legnagyobb nehézsége az általános társadalmi-történelmi probléma és az individuális életsorsok ábrázolásának összekötésében áll. Erpenbeck azonban nem is így közelít a kérdéshez: ő abban bízik, hogy az individuális életképek mozaikszerű tablójából majd csak létrejön az általános helyzet valamiféle képe. Az igazi kihívás Erpenbeck szerint az, hogy *homon* szemléljük ezt a problémát. A regény bevezet egy éppen most nyugdíjba vonult berlini professzort, aki elkezd foglalkozni a menekültekkel (és áttételesen persze a menekültkérdéssel). A regény így alapvetően két szempontból közelíthető meg: a perspektíva felől és a probléma felől. Ez a két megközelítési mód polarizálta a kritikákat is. Friedmar Apel így írt a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban: „Jenny Erpenbeck égetően aktuális tényregényt írt az afrikai menekültek berlini helyzetéről. Miközben a *Megy, ment, elment* című regény célja nem a világ megjobbítására való felszólítás, hanem a reflektált szórakoztatás.”³ Dana Buchzik pedig ezekkel a szavakkal kezdte a *Der Spiegel*-ben megjelent kritikáját: „Már az első oldalakon világos lesz, hogy a főszereplő ennek a regénynek egyúttal a fő problémája is. Richard, a nyugdíjba vonult professor, hosszú oldalakon keresztül unatkozik a tó partján álló házban. Tobzódik az emlékeiben, és büszke arra az elegáns

¹ A regény címe: *Die Erfindung der Roten Armee Fraktion durch einen manisch-depressiven Teenager im Sommer 1969*.

² A könyvről lásd Thomka Beáta kitérő kritikáját: „Kiilleszkedettek”: szegedi, berlini variációk. *Tiszatáj*, 2016. 4: 88–94. (A másik tárgyalt regény: Szilasi László: *A harmadik híd*, Magvető Kiadó, 2014.)

³ Friedmar Apel: *Wir wurden, werden, sind sichtbar*, http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/buecher/rezensionen/belletristik/gehen-ging-gegangen-von-jenny-erpenbeck-13770081.html?printPagedArticle=true#pageIndex_0

Park Könyvkiadó
Fordította Blaschik Éva
Budapest, 2017
307 oldal, 3490 Ft

módra, ahogy a hagymát hámozza [...].”⁴ A nagy kérdés így az lesz, hogy ezt a két megközelítésmódot sikerül-e összekapcsolni egymással. Amikor a szerzőnek azt a kérdést tették fel, hogy miért választott a könyve főszereplőjének egy professzort, aki ráadásul éppen most megy nyugdíjba, ezt válaszolta: „Először is világos volt, hogy a főszereplőnek férfinak kell lennie. Mert azt nehezen lehetett volna elképzelni, hogy egy nő fiatal férfiak szobájába jár. És szükségem volt valakire, akinek bőven van ideje. Olyan valakit akartam, aki a menekültekkel való találkozás során valóságos fejlődési folyamaton megy keresztül.”⁵ De ehhez épp egy olyan professzorra volt szükség, akihez az egyik diákja az *Odüsszeia* 11. énekéről, egy másik pedig (egy diáklány, akibe még kicsit szerelmes is volt) Ovidius *Átváltozásainak* jelentésrétégeiről írt szemináriumi dolgozatot?

I.

Sibylle Lewitscharoff *Blumenberg* című regényének 2011-es megjelenése óta, a regénynek van egy új alműfaja, az úgynevezett filozófus- vagy professzor-regény. Ennek megvannak a maga csapdái, amit Ijoma Mangold rögtön szóvá is tett. „Lewitscharoff új regényének címe semmiféle kételyt nem hagy a tárgyát illetően: *Blumenberg*. A filozófus Hans Blumenberg-ről van szó (1920–1996). Ennélfogva a regényre az első oldaltól kezdve ránehezedik az a felelősség, hogy mind Blumenberg csodálóinak, mind Sibylle Lewitscharoff rajongóinak eleget kell tennie.”⁶ Vagyis nagyon nehéz olyan regényt írni, amelynek hőse nem egyszerűen egy filozófus, hanem egy valóban élt személy, akiről még számos emlék és anekdota kering a köztudatban (hogy a műveiről most ne is beszéljünk).⁷ Erpenbeck főhőse persze nem filozófus, és nem is valóságos személy. Ugyanakkor Richardot, a filológus-irodalmár professzort nagyon termékeny élethelyzetben kapja el, éppen a nyugdíjba vonulása pillanatában. „Talán még sok évnek néz elébe, talán csak néhánynak. Mindenesetre az a helyzet, hogy Richardnak mostantól fogva nem kell időre kelnie, hogy bemenjen reggel az intézetbe. Mostantól egyszerűen ráér. Ráér utazgatni, mondják. Ráér könyvet olvasni. Proustot, Dosztojevszkijt. Ráér zenét hallgatni. Nem tudja, meddig fog tartani, míg megszokja, hogy ráér. A feje azonban még működik, ugyanúgy, mint eddig. Mihez kezd most a fejével?” (9.) Különösen jól sikerült regénykezdet. A professzor magára maradt: a felesége meghalt, a szeretője elhagyta, most elveszti a kollégáit és a diákjait. És lehet, hogy még a gondolatai is elhagyják? De először is megváltoznak a legmindennapibb szokásai és rutinjai. „Talán a kardigán tényleg helyénvalóbb az ő helyzetében, mint a zakó. De legalábbis kényelmesebb. És mivel nem megy már naponta emberek közé, voltaképp borotválkozni sem kell minden reggel. Hagyjuk nőni, ami nőni akar. Egyszerűen csak nem útjába állni, vagy ez már a halál kezdete?” (11.) Az egyszerű töprengés után az utolsó félmondat szinte felsikolt: lehet, hogy a halál ezekkel az egyszerű szokás-változásokkal kezdődik? Innen kezdve tudjuk, hogy a professzornak valamit keresnie kell: a kapcsolatok megszakadása és

⁴ Dana Buchzik: Trifft ein Berliner Professor auf Flüchtlinge, <http://www.spiegel.de/kultur/literatur/gehen-ging-gegangen-gen-von-jenny-erpenbeck-rezension-a-1050518.html>

⁵ <https://www.mein-literaturkreis.de/blog/buch/jenny-erpenbeck-gehen-ging-gegangen/>

⁶ Ijoma Mangold: Der Trost des Löwen, *Die Zeit*, 2011. szeptember 8.

⁷ 2016-ban aztán megjelent Gisela von Wysocki *Wiesengrund* című regénye (Suhrkamp Verlag), amely a műfajt folytatva Adornóról szól. Még a következő nagy dicséret mögött is érezhetők a műfaj dilemmái: „A *Wiesengrund* botránymentes regény az értelmiségi erotikáról, a gondolkodás erotikájáról. Erről a témáról alig-alig tudunk beszélni. Az absztraháló értelem könnyen előtérbe nyomul. Gisela von Wysockinak azonban sikerült érzeki, vicces, élvezetes történetet írnia, amelyen keresztül még lehet érezni Theodor W. Adorno mélységében mély gondolkodását.” Marie Schmidt: *Untersetzter Herr, Anzug grau*, in: *Die Zeit*, 2016. október 27.

a szokások változása a *halál kezdete* lenne. És most történik valami: egy nap Berlinben, bevásárlás közben az Alexanderplatzra sodródik, ahol elhalad egy tüntetés mellett: a tüntetők afrikai menekültek, akik az éhségstrájkjukhoz támogatókat keresnek. Ám ennek nem is tulajdonít különösebb jelentőséget, mígnem aztán este a híradóban meglátja a képeket. És innen kezdve lassan érdeklődni kezd: visszamegy az Alexanderplatzra, ahol azt láthatja, hogy bontják le a tiltakozó menekültek sátrait. És néhány pillanaton belül az érdeklődésből terv születik. Aztán hamar rádöbben, „hogyan milyen keveset tud; még az afrikai országok fővárosait sem tudja megnevezni. Szeretné földeríteni, hogy mit gondolnak a menekültek [...]”.⁸ Ezért összeállít egy kérdőívet, fölkeresi őket a szálláson – egyszóval, ismerkedni kezd velük. És nagy meglepetésére, a menekültek szívesen válaszolnak, ők lesznek az új barátai. A professzor így új szellemi tevékenységre talál: följegyzi az életrajzokat, az életrajz-töredékeket. Egy interjúból tudjuk, hogy az íróónak is ez volt a munkamódszere. „A személyek és a történeteik mind igazak. A portretizált menekültek mindannyian reálisak, habár természetesen mintáknak tekintetem őket. Összesen tizenkét férfival beszéltem, közülük ötöt választottam ki a könyv számára. A beszélgetéseket angolul és részben olaszul folytattam. [...] Néhány olvasó szóvá tette, hogy csak kedves emberekről írtam. De ők nyíltak meg nekem, és velük beszélgettem a legszívesebben hosszabban is. A könyvnek az a részlete is, hogy Richardnak (szinte) minden barátja befogadott egy menekültet, megfelel a valóságnak. Nemcsak nálam, »Jenny Erpenbeck«-nél, lakik pillanatnyilag egy menekült, de több barátom is felkínált a férfiaknak egy-egy szobát.”⁹ Ugyanakkor nem tudom elfogadni Dana Buchzik szigorú ítéletét: szerinte „Richard mindvégig a koloniális gondolkodási minta foglya marad, a menekülteket »idegeneknek« vagy »sötétbőrűeknek« nevezi. És – Kanttal szólva – nem a morális kötelességből kiindulva viszonyul a menekültekhez, hanem ebből a viszonyból csak profitálni akar. A súlyosan traumatizált embereknél [...] a saját kérdéseire keres választ.”¹⁰ Egyrészt a regényben sincs olyan immans szemponunkt, amelyből kiindulva Richard álláspontja problematizálható lenne: a regény egésze inkább Richard tanulási folyamatát ábrázolja.¹¹ Másrészt az, hogy a főhős a saját kérdéseire keres válaszokat, még nem feltétlenül probléma, ráadásul ebben az esetben a lehető legszorosabban összefügg a regény konstrukciójával.

II.

A regény döntő motívuma a menés (vagy tágabb értelemben az úton-levés). Amikor a professzor egy ízben meglátogatja a menekülteket a szállásukon, a következő kis jelenet játszódik le: „Bekopog a 2019-esbe, és kinyitja [az ajtót], balra a fal mellett áll egy ágy, ül rajta valaki és ír. [...] Egészen fiatal, vad loboncú, amikor a gondozónő megkérdezi tőle, hogy van-e kedve beszélgetni a professzorral, beleegyezése jeléül kurtán hátraveti a fejét, mint egy makrancos ló. A német szavakkal teleírt lapot félreteszi maga mellé az ágyra, a feje fölött a falon lista lóg a német rendhagyó igékkel: *gehen, ging, gegangen* – megy ment elment” (57.).¹² És valóban, a „menni” a menekültek számára az egész nyelv központi szava. A menekülésnek akkor van vége, amikor ez a szó már csak nyelvi alakzatként jelenik meg.

⁸ Friedmar Apel: i. m.

⁹ <https://www.mein-literaturkreis.de/blog/buch/jenny-erpenbeck-gehen-ging-gegangen/>

¹⁰ Dana Buchzik: i. m.

¹¹ Aminek persze az a mély üzenete, hogy ha még egy professzornak is ilyen sokat kell tanulnia az új kihívással szembesülve, akkor ez mindenki másra még inkább igaz.

¹² „A berlini szenátus azoknak a menekülteknek a német tanítását is finanszírozza, akiket csak megtérnek és hamarosan ki fognak utasítani, sőt még azokét is, akiket meg sem térnek, jogilag tehát itt sincsenek. És itt tanulják a *gehen* (menni) szabálytalan igét [...]”. Friedmar Apel: i. m.

(1) A menéssel kapcsolatos irodalom kiindulópontja Kerouac *Úton* című (eredetileg 1959-ben megjelent) regénye. Egy hosszú autóstoppos útról van szó: a történet maga az út megtétele, és nincs más kaland, mint az előbbre jutás. A regény valószínűleg két alapgon- dolata miatt válhatott kultikus könyvvé. Egyrészt az utazáshoz sajátos mámor kötődik, amely összefonódik a technikai civilizációval. A főhős nézelődve, élményeket gyűjtve utazik. A sebesség nem oltja ki a látványt, a látvány pedig nagyrészt az utazás körülmé- nyeire terjed ki. „Aztán következett életem legnagyobb autótúja, egy nyitott teherau- tón, melynek platóján hat-hét srác terült el, a volánnál pedig két szőke minnesotai farmer- fiú ült. Jóképű, mosolygós, vidám táhó volt mind a kettő. [...] Még fönn se voltam a platón, a kocsni már lódult is tovább. Megtántorodtam, mire valaki elkapott, és én lehup- pantam. Kezembe nyomtak egy pálinkás flakát: még lötyögött benne valami. Meghúztam, és ez nagyon jólesett abban a lírai, vad, szemerkélő nebraskai levegőben. – Ez az! Most megyünk csak igazán! – kiáltott fel egy baseball-sapkás kölyök, amikor a farmerfiúk rá- léptek a gázra, és kilencvenes tempóban hagyták le az összes többi járművet.”¹³ Másrészt az utazás, az úton-levés a szabadság létmódja, vagyis a kiszakadás az egyre szorongatób- bá váló célracionális világból. „Irány Los Angeles – kiáltották. – De hát mit fogtok ott csinálni? – Ki tudja? És kit izgat?”¹⁴ És még a főhős is majdnem eltántorodik az úti céljától: „És te hová igyekszel: – Mondom neki, Denverbe. – Van ott egy hűgom, de már évek óta nem láttam.”¹⁵ (És ehhez jön még, hogy az utazásnak állandó bizonytalanságot ad, hogy senkinek sincs pénze, vagy alig-alig van valamennyi.)¹⁶

(2) Peter Weiss 1963-ban jelentette meg a *Das Gespräch der drei Gehenden* című művét.¹⁷ Általában ezt a kis könyvet nem szokták kapcsolatba hozni Kerouac regényével. „Férfiak voltak, akik csak mentek, mentek, mentek. Nagyok voltak és szakállasak, bőrsapkát és hosz- szú esőkabátot viseltek, Abelnek, Babelnek és Cabelnek hívták őket. Miközben mentek, egy- mással beszéltek. Mentek és nézelődtek, és látták, ami megmutatkozott nekik, és erről beszél- tek, és másról is beszéltek, arról, ami korábban mutatkozott meg nekik. Amíg az egyik beszélt, a másik kettő hallgatott, és figyelt vagy körülnézett, és ha az egyik befejezte a beszé- dőt, akkor a másik kezdett el beszélni, és aztán a harmadik, és a másik kettő figyelt, vagy valami másra gondolt.”¹⁸ „Hárman mennek. Többet nem tudunk. Mennek, mennek és men- nek, magukkal rántanak, magukkal húznak, velük megyünk, de nem tudjuk, hová.”¹⁹ A há- rom férfi hangja nem válik el élesen egymástól, beszélnek és beszélnek, de nem beszélgetnek. A monológokat emlékek, látványok vagy sötét, szörnyűséges víziók táplálják. Weiss mindkét kerouaci premisszát fölfüggeszti: az úton-levés itt már nem utazás, hanem csak menés és menés. Weiss azt sugallja, hogy ezekhez az önmagukba forduló monológokhoz menni kell, a technikai segédeszközök itt mindent elrontanak. Ugyanakkor az utazás (illetve a menés) itt is felszabadulást jelent, olyannyira, hogy még csak azt sem tudjuk, a három férfi honnan és hová megy. Weiss szerint ez a fölszabadulás mégsem jelent szabadságot, a szereplők a je- lenségek és a víziók foglyai. Egy idő után azt is érezzük, hogy itt talán nem is az utazás vagy

¹³ Jack Kerouac: *Úton*, Kriterion Könyvkiadó 1970. 26–27. (Fordította: Déry György.)

¹⁴ I. m. 27.o

¹⁵ I. m. 27–28.

¹⁶ „Van pénzed? – fordult hozzám. – Fenét van. Egy fél liter whiskyre talán még futja Denverig. Hát neked? – Nekem sincs, de én tudok szerezni. – Hol? – Akárhol. Csak követni kell valakit egy mellékutcán. Ez csak vili, vagy nem? – De, azt hiszem, igen.” I. m. 28.

¹⁷ Marcel Reich-Ranicki erről a kis könyvről ugyan külön nem nyilatkozott, de a szerző legproduk- tívabb korszakába sorolta, és ezért jó okkal feltételezhetjük, hogy nagyra tartotta. Lásd uő: *Lauter Verrisse*, Deutscher Taschenbuch Verlag 2008. 97.

¹⁸ Peter Weiss: *Das Gespräch der drei Gehenden*, Suhrkamp Verlag 1965. 7.

¹⁹ Ron Winkler: Peter Weiss: *Das Gespräch der drei Gehenden*, http://rezensionen.literaturwelt.de/content/buch/w/t_weiss_peter_das_gespraech_der_drei_gehenden_rowi_12687.html

a menés maga a téma. De akkor miről is szól ez a kis könyv? Először is azt vehetjük észre, hogy itt szó sincs boldogságról: az egymás közötti kötelekek (még az egység ellenére is) véglegesen meglazultak. A három férfi idegenül áll szemben mind a realitással, mind a saját személyével. (Egyikük még akkor sem emlékszik a nevére, amikor pedig már a saját iratait nézegeti.) Ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy miről szól ez a szürreálisnak tűnő víziósorozat, akkor a következő képet érdemes fölidézni: „Ha hallom a lépteinket a kavicson, ebben a csöndben, a fal mögött, akkor újra itt van a másik, amely sohasem ér véget, és még mindig itt fekszem, a homokban, egy nyílt kazal mellett, és kicsit kúszhatok a szögesdrót mentén, egy szorosan körbezárt, fákkal körülkerített létesítményben. Ha ott vagyok, nem lehet többé kijönni, csak elfelejteni tudom egy időre, és akkor azt mondom magamnak, ébren vagyok, még élek, de aztán újra itt van, újra itt áll előttem [...]”²⁰ Ez a koncentrációs tábor világa,²¹ amelyről csak monologizálva, ilyen örült képekben lehet beszélni.

(3) Peter Handke 1985-ben jelentette meg a *Die Abwesenheit* című művét, amelyet ő maga „mesének” nevezett. A könyv elején és végén egy-egy Csuang Ce-idézet található: „Egy mindenre alkalmas lónak ez a véreben van. Mintha vonakodna, mintha elveszett lenne, mintha megfeledkezne magáról. Egy ilyen állat port és földet hagy maga után, és eltűnik a pillantások elől.” Aztán a végén: „Az ember élete a Földön hamar elmúlik, mint egy fehér ló fénye, amely egy ablakon keresztül esik be. ... Próbálj meg velem jönni a nem-lét kastélyába, ahol minden egy.”²² Az élet olyan gyorsan tűnik el, mint egy vágózó ló, ezért gyere velem oda, ahol minden egy, vagyis vissza a természetbe. 1992-ben Handke maga filmet készített ebből a műből, és új forgatókönyvet írt hozzá. Norbert Grob egy kitűnő recenzióban így írt erről a filmről: „Ez a film csodálatosan törékeny hangulatot áraszt, a konkrét jelenlét és az alvajáró varázs keverékét. Néha csak a tájakra szeretnénk figyelni, amelyeket Handke hősei bejárnak, élvezni szeretnénk a fák, a rétek és a mezők auráját, ezeknek a rövid emelkedőknek és tágas síkságoknak az auráját, amelyek Dél-Franciaország és Észak-Spanyolország között helyezkednek el. Néha a legszívesebben becsuknánk a szemünket, és csak a szavakra figyelnénk, amelyek – eltérően attól, ahogy az a moziban általában történik – sohasem alapoznak meg egy *cselekedetet*, inkább egy spontán hangulatot fogalmaznak meg, vagy egy régi álmot, vagy egy túl sokáig elnyomott emléket. És végül az ember sokszor csak csodálkozna azon, hogy mindig az egészről van szó, de Handke olyan keresetlenül tudja megjeleníteni, mintha minden csak egészen véletlenszerűen lenne összerakva.”²³ A film részletes elemzése helyett csak a fentiekben fölvezetett kontextushoz szeretném kötni: többször is elhangzik, és a fenti recenzió címében is szerepel a „menni, menni, menni” motívum. Handke Weiss művéhez kapcsolódik: *egy részt csak a menés jön szóba, csak a menésben valósul meg a természettel való összhang, a közlekedési eszközök használata ettől eltérít.* (A filmben állandóan a technika kritikájáról van szó: állandóan dübörögnek a vonatok, a motorcsónakok, a metrók, a buszok, számtalan hidat látunk, autópályát stb. A szereplők csak egyszer csábulnak el, amikor buszozni kezdenek, valahogy a birtokukba kerül egy busz. Ezután számol-

²⁰ Peter Weiss, i. m., 47.

²¹ „A *Das Gespräch der drei Gehenden* olyan kísérlet, amelyet az Auschwitzra való emlékezésékként lehet olvasni. Egy-két dolog rejtélyesnek tűnhet, de a látszólag tetszőleges örültség lassan hatalmas sebnek bizonyul. A három férfi világa a nem-feldolgozott képek festménye. Szürrealisztikus módon, a részletekre tekintettel észleljük őket, anélkül, hogy a maguk egészében leírnánk őket. A realitás, mint az álomban, eltorzul és elmozdul. A múlt a jelent olyan panoptikumá tette, amely mindent megenged, és úgy tűnik, semmit sem követel.” Ron Winkler: i. m.

²² Peter Handke: *Die Abwesenheit*, Suhrkamp Verlag 1987. 5. és 227. (Az idézett szöveghelyek a magyar fordításban csak nehezen azonosíthatók; hasonló értelmű szövegek: Csuang Ce *Bölcsessége*, Magánkiadás 1991. 30. és 77.)

²³ Norbert Grob: Peter Handkes neuer Film „Die Abwesenheit“: Gehen, gehen, gehen!, *Die Zeit*, 1994. március 4.

nak le az utazással, és fogalmazzák meg, hogy csak a menés van összhangban a természetben való léttel.) *Másrészt* Handke visszaállítja azt, hogy a menés a szabadság létmódja; a szabadság megnevezésére szolgáló terminus a könyvben és a filmben a távollét, a kívülről. Olyan emberek indulnak útnak, akik a polgári életükben már mindig is kívülről voltak, mintegy befelé fordulva éltek. Handkénak (Peter Weiss műve után) még arra kell válaszolnia, hogyan lesz ezekből a monológokból kommunikáció. A szereplők általában nem menés közben beszélnek, megállnak, kis kört formálnak, és valaki belekezd vagy egy emlék elmesélésébe, vagy egy bölcséleti fejtegetésbe. Figyelnek egymásra, de az az érzésünk, sokáig nem is értik egymást. Ám aztán szép lassan a monológok összefonódnak, a szereplők a megértés szintjén is egymás felé fordulnak.

Erpenbeck regényében a menés értelmezésének és ábrázolásának újabb fordulatát láthatjuk: itt már nem a cselekvésről és a jelenségről, hanem magáról a szóról van szó: „A *Grimm szótár* szerint ez »egy formailag és tartalmilag nagyon sokszínű szó, melynek kimerítő tárgyalása külön könyvet igényelne«. A ragozás magában foglalja az egész tér-időbeli képzelőtehetséget, és így a mozgásnak ebben az igéjében az afrikai menekültek is hamarosan fölismerik a saját sorsukat. A sivatagon keresztül jöttek, hosszú úton, sok határon át, az egyik ideiglenes helyről a másikra haladva, és nemsokára megint menni fognak.”²⁴ Egyrészt az utazásuk legalábbis ideiglenesen véget ért, nyugvópontra jutott. És mindegy már, hogy ez valamilyen közlekedési eszközzel vagy gyalog történt. Többnyire gyalog persze, veszélyektől és számos halálesettől övezve. Az utazás vagy a menés mint menekülés, mint megérkezés; a közvetlen életveszélyből a bizonytalanságba vezető út. Másrészt az utazás messze nem a szabadság létmódja, hanem a pusztta túlélésért való harc. És miután sikerült eljönni, még nincs biztosítva a megmenekülés.

Erpenbeck regénye talán a legközelebb Peter Weiss kis kötetéhez áll: Weissnél a jelenlegi katasztrófa abban áll, hogy az egykori katasztrófát nem sikerül megbeszélni, hogy a monológok nem alkalmasak ennek megbeszélésére. Erpenbeck szerint viszont a megírás maga és a professzor előmunkálatai már hozzájárulnak a megbeszéléshez. A következő kis epizód nagyon szépen mutatja, hogy Erpenbecknél a menés és az úton-levés motívumának betetőzéséről és meghaladásáról van szó. „De szeretné tudni Richard, hogy milyen kérdések vezetnek el a szép válaszok honába.” (108.) A beszélgetések így már nem a menés közben, pontosabban annak szüneteiben játszódnak le; a kérdések most utólagosak, és a menés helyébe lépnek. „Szoktál néha sétálni? *Walk*, kérdezi Richard, de Oszarabo félreérti a szót, *work*nek, dolgozásnak. Igen, szeretnék dolgozni, de nem engedik” (108-109.). Freudi típusú félreértés vagy félrehallás. A professzor valami nagyon egyszerűt akar kérdezni: de aki menekült, határokat lépett át, az egyik ideiglenes tartózkodási helyről a másikra haladt, a „sétálni” igét hallani sem bírja; és ehelyett állandóan a munkára, a dolgozásra gondol. Korábban az utazás, a menés a munka és a célracionális világból való kiszakadást jelentette, most viszont éppen ehhez szeretnének eljutni. Aki dolgozik, aki munkát kapott, az megérkezett az új világba, annak az élete biztonságban van. A befogadás első, ideiglenes csúcspontja a dolgozás,²⁵ utána már „csak” a kulturális integráció következik. Richard ehhez kapcsolódó gondolata már az utóbbihoz kötődik, és mintegy önmagának mondja: „Ahogy Mozart Taminóját [is] próbára teszik, [...] minden ajtónál, amelyet ki akar nyitni, megállítja egy hang: *megállj!*” (109.) A professzor Mozartot felidézve talán arra is gondol, hogy majd a menekülteknek (vagy utódaiknak) is „el kell jutniuk” addig, hogy a saját helyzetük leírásához *A varázsfuvolára* tudjanak hivatkozni.

²⁴ Friedmar Apel: i. m.

²⁵ „Mit akarnak? Munkát akarnak. És a munkájukból megélni. Itt akarnak maradni Németországban. Kik vagytok?, kérdezik tőlük a rendőrök és a városi szenátus odahívott tisztviselői. Nem mondjuk meg, mondják az emberek.” (17.)

III.

A könyvben van néhány nagyon érdekes és értékes morzsa, amelyekből kiindulva a mű egésze is megközelíthető (illetve értelmezhető).

(1) Richard életének fontos fordulópontjához érkezett, megváltozik az identitása: professzorból nyugdíjas lesz. Az átmenetet érzékeltető események a pakolás, a búcsúünnepség. Az identitásváltás nem csak az időben játszódik le, hanem az időhöz való újfajta viszonyulást is jelent. „Richard vár, de nem tudja, mire. Az idő most egészen másmilyen lett. Nagy hirtelen. Gondolja.” (10.) De *milyen* lett az idő? Ezt most még nem tudjuk meg; de az biztos, hogy az idő a jövőre orientált, az előretétekítés, a várakozás határozza meg. „A döntési és cselekvési szituációkban a személyek a múltból jöve, a jövőbeli eseményekre próbálják beállítani magukat.”²⁶ Itt persze nem egy döntési vagy cselekvési szituációról van szó, hanem egy bizonyos életkor eléréséről, ami már eleve előtérbe tolja az időt. „A döntések és a cselekvések ezért mindig tartalmaznak jövőre vonatkozó elképzelést; a személyes életben nincsen »jelen« a »jövőre vonatkozó kép« nélkül.”²⁷ De milyen ez a jövőre vonatkozó kép? „Most [...] az idő önmagában [kínózza].” (10.)²⁸ Feltételezhetjük, hogy a professor mindennapjaiban az oktatással és az adminisztrációval járó kötelességek állandóan szűk időbeli keresztmetszetekhez vezetnek: a jelen uralma az állandóan ön maga után való rohanást jelentette. A nyugdíjazás miatt bőven lenne ideje, de most az idő önmagában kezdi el kínozni. „Múljon el, de ugyanakkor ne múljon el.” (10.) Az idő önmagában így a szorongást közvetíti; az állandó feladatokon, kötelességeken elintéznivalókon túl ott leselkedik a halál, vagy legalábbis annak képzete. Ezért kérdezi is magától nemsokára (egy egész kicsit más kontextusban): „ez már a meghalás kezdete”? (11.) És aztán önmagának mondja, szinte bizonygatva: „Nem, ez biztosan nem így van [...]” (11.) A regény egésze talán éppen erről szól: Richard a saját szorongásaival küzd. S ez a küzdelem arra irányul, hogy egy másik szférában vissza kell állítani a tennivalók és a feladatok uralmát. A kérdés azonban az, hogy Richard ezt miért éppen a menekültekkel való foglalkozásban találja meg. A regény erre csak nehezen tud válaszolni. De itt az idő kapcsán egy válaszlehetőség mégis felmerül: „Amikor Richard magához húzza a taromból alatt és alszanak. [...] Egy pillanatra megjíed, hogy ezeknek a fiatalembereknek itt hirtelen így meg kellett öregedniük. Várakozás és alvás. Evés, amíg a pénzből futja, egyébként meg csak várakozás és alvás.” (57.) A menekültek ugyanúgy tétlenségre vannak ítélve, mint ő, a nyugalmazott professor.²⁹ Richard ezt akarja elúzni, és ezért kezd el küzdeni a menekültekért: a sorsok itt összeérnek.

(2) Talán azt gondolnánk, hogy a menekültkérdés tematizálásának legkézenfekvőbb módja az otthon-hiány leírása. A berlini Alexanderplatzon az éhségstrájkoló menekültek körében játszódik le a következő kis jelenet: „Az emberekhez, akik inkább meghalnak, semmint hogy megmondják, hogy kicsodák, szimpatizánsok csatlakoztak. Egy fiatal lány odaült a földre törökülésben az egyik fekete bőrű mellé, és halkán beszélget vele, időnként bólint, és közben cigarettát sodor magának. Egy fiatalember a rendőrökkel vitatkozik, de hát nem is itt *laknak*, mondja a fiatalember, a rendőr pedig azt feleli, *nem is kapnának*

²⁶ Dieter Sturma: *Person und Zeit*, in: Forum für Philosophie Bad Homburg (szerk.) *Zeiterfahrung und Personalität*, Suhrkamp Verlag 1992. 141.

²⁷ Uo.

²⁸ Az alábbiakban a fordítást többször is kicsit módosítottam, az értelmezés igényeihez igazodva.

²⁹ Még a regény elején Richard mintegy éber álomban lát egy víziót, amelyet a szerző csak rendkívül takarékosan bont ki: „Egy röpke pillanatra megjelenik lelki szemei előtt egy dühös tarka kutyája képe, amely fogaival és karmaival marcangol egy könyvet, amelynek címe: *Gondolatok a várakozásról*.” (10.) Ez az ő feladata most, a várakozás, a magában való időre való előretétekítés *sztémarcangolása*.

rá engedélyt, hát ez az, vágja rá a fiatalember.” (20–21. Kiemelés tőlem: W. J.) Valahol lakni kellene, ami engedélyhez kötött, és ezt az engedélyt nem megkapni – ez a végső kiszolgáltatottság. Heideggernek van egy híres, 1951-ből származó előadása, amelyben ezt mondta: „A lakáshoz, úgy tűnik, hozzá tartozik az építés. Az építésnek a lakás a célja. De nem minden építmény lakás is egyúttal. A híd, a repülőtéri csarnok, a stadion és az erőmű építmények, de nem lakások; a vasútállomás, az autópálya, a duzzasztógát vagy a vásár-csarnok épületek, de nem lakások. Az említett építmények mégis a lakás szférájában helyezkednek el.”³⁰ A háború utáni újjáépítés idején vagyunk, csak nem annyit akar mondani Heidegger, hogy a közintézmények mellett ne feledkezzenek meg a lakásépítésről sem? Ez a hangfekvés volt az, amely annyira irritálta Adornót is.³¹ Azért azt nehéz lenne tagadni, hogy a későbbiekben érdemleges dolgok is kiderülnek a lakásról. „Az a mód, ahogy te vagy, és ahogy én vagyok, az a mód, ahogyan mi emberek a Földön vagyunk [...] az a lakás. Embernek lenni annyit jelent, mint halandóként a Földön lenni, és ez pedig azt jelenti, hogy lakni.”³² Heidegger azt állítja, hogy a bauen (építeni) német szónak van egy régies alakja, a buan. „Ott, ahol a bauen szó még eredetien szólal meg, ott egyidejűleg azt is mondja, hogy *meddig terjed* a lakás lényege.”³³ Arról többen is írnak, hogy az ófelnémet babwe, bouwen, buan, buwan szó a mai értelemben vett építést jelenti, és azt is több helyen említik, hogy ez a Babilon szó első részével függ össze. De arra sehol sem találtam utalást, amit Heidegger állít, hogy ez a szó szorosan összefügg a „bin”-nel (a „vagyok”-kal). Így tehát az építés és a lakás között logikai, az építés és a létezés között viszont nyelvészeti kapcsolatot állítottunk föl. És ezt a két kapcsolatot Heidegger a következő tétiszben egyesíti: „az ember annyiban van, amennyiben *lakik*”.³⁴

(3) Egy interjúban Erpenbeck érdekes és meglepő kérdést kapott: „Más lenne ez a könyv, ha Ön Németország nyugati, és nem keleti részén született volna?”³⁵ (A szerző 1967-ben, Kelet-Berlinben született, így huszonkét éves volt a berlini fal leomlásakor.) És a válasz mintha rövid töprengés után érkezne: „Lehet. Természetesen kelet-németként nagy változásokat élhettünk meg, habár ezeket nem lehet azonosítani a menekültek helyzetével. Talán bennem némi kelet-német szkepszis a nyugat-német törvényekkel szemben. Számomra a könyv írása közben vált világossá a születés helyének véletlenszerűsége. Miért van az a »szerencsénk«, hogy Németországban születtünk, egy pillanatnyilag biztos országban, amely gazdaságilag is rendben van, és más emberek ebből nem részesülnek? A menekültekkel érintkezve ez nagyon óvatossá tett. Az ember nem mer magáról túl sokat mesélni, mert szégyelli, hogy neki milyen jól megy a sora. Ugyanakkor a menekültekkel való kontaktus gyakran meg is szégyenített: az adakozás inkább jellemző az olyan emberekre, akiknek kevés van, mint azokra, akik azt gondolják, sok a vesztenivalójuk.”³⁶ Erpenbeck a regényre vonatkozó kérdésre válaszolva szinte észrevétlenül áttér a menekültekkel szembeni beállítottságra: aki valaha szegény volt, aki élt elnyomás-

³⁰ Martin Heidegger: *Vorträge und Aufsätze*, Neske Verlag 1985. 139.

³¹ „Németországban sokan a tulajdonképpeniség zsargonját beszélik, még inkább írják. Ennek ismertetőjegye a társadalmi kiválasztottság, a nemes és a meghitt hang; az alsó nyelv, mint emelkedett nyelv. [...] Miközben túlcsoordul a mély emberi fölkapartság hatalmas igényétől, annyira sztenderdizált, mint a világ maga, amelyet pedig hivatalosan tagad; részben a maga tömegsikerénél fogva, részben pedig azért, mert a maga üzenetét a maga pusztá jellegén keresztül automatikusan tételezi, és azáltal elválasztja a tapasztalattól, amelynek pedig éltetnie kellene.” Theodor W. Adorno: *Jargon der Eigentlichkeit*, in: uő: *Gesammelte Schriften*, 6. kötet, Suhrkamp Verlag 1973. 416–417.

³² Martin Heidegger: *Vorträge und Aufsätze*, i.k. 141.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ <https://www.mein-literaturkreis.de/blog/buch/jenny-erpenbeck-gehen-ging-gegangen/>

³⁶ Uo.

ban, annak fejlettebbek az empátiás képességei. Érdekes módon egyfajta meditatív reflexióként jelenik meg a kelet-német perspektíva. „Az amerikaiaknak megvolt a saját tervük Németország egyik felével – az oroszoknak meg a másikkal. És sem az egyik oldal anyagi jóléte, sem a másik oldal tervezgatókodása nem a német polgárok valamely különleges jellemvonásából fakadt, ők csak az anyagot szolgáltatták az elrendelt politikai kísérlethez” (103–104.). Ez a passzus két premisszára épül, amelyek a nyolcvanas évekbeli magyar ellenzéki gondolkodásból is jól ismertek voltak: egyrészt a megszálló szovjet erők a közép-európai történelem civilizációjára külsődleges berendezkedést erőszakoltak rá; másrészt Kelet- és Nyugat-Európáról egyfajta libikóka-logikával kell gondolkodnunk. (Itt így van, ott úgy van; az előnyök és a hátrányok egymás tükörképei.) A regény hangsúlyozottan volt NDK-regény. Az emberek büszkének lehetnének arra, hogy a menekültek az ő világukat (ország-részüket) választják. „Mire kellene büszkének lenniük?” (104.) Nem kell büszkének lenniük, a vonzerejüket nem maguknak köszönhetik, hanem annak, hogy egykor „keblükre ölelték [őket] a fal tehetősebb részén élő nővéreik és fivéreik”.³⁷ (Uo.) És így a regény arról is szól, hogy az egykori menekülők és potenciális menekülők maguk is befogadók lettek – a sors *kegyelméből*.

A regény igen szép fordításban, alig másfél évvel a német megjelenés után (a Goethe Intézet támogatásával) Magyarországon is napvilágot látott. Ez önmagában is felemelő kulturális esemény. Egyébként a regény világával, a fentiekben rekonstruált mondanivalójával való szembesülés Magyarországon csak megaláztatást eredményezhet. Itt nem lehet (és nem lehetett) átélni azt a katarzist, hogy az egykori menekülők és potenciális menekülők egy (mások által) vágyott világot tudtak volna fölépíteni.³⁸ Fájdalmas kimondani: itt (most legalábbis úgy tűnik) a sors *kegyelme* eltékozoltattott.

³⁷ A fordításban itt egy kicsit távolabb tartottam volna a magyar „rendszerváltás” terminológiáját: ami nálunk a rendszerváltás volt, az Németországban a berlini fal leomlása.

³⁸ Ugyanakkor nagyon várom, hogy valamilyen irodalmi mű szülessen azokról az önkéntesekről, akik 2015-ben a budapesti Keleti pályaudvar környékén – már akkor is dacolva az embertelen politikával – elsőrangú humanitárius munkát végeztek.